

HITSZEGŐ RÓMAIAK (GÖRÖGÖK) – ERETNEK ÖRMÉNYEK

(ADALÉKOK AZ ÖRMÉNY-BIZÁNCI KONFESSZIONÁLIS KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ)

Komoly vita van arról, hogy a kelet-római, a későbbi bizánci birodalom területén a görögön kívül mely etnikumok játszottak komoly szerepet az államalakulat irányításában. Sokan az örményeket és a grúzokat emelik ki, mint olyan integrálható népeiséget, amely a birodalom kormányzásában, közigazgatásában vagy a katonaságban kiemelkedő fontossággal bírt. Különösen érdekes e kérdés konfesszionális alapokon való megközelítése. A grúzok esetében valamelyest könnyebb kiigazodni, hiszen a 7. század eleje óta a grúz egyház a végérvényesen ortodox khalkédónita hitelveket vallotta, ami által könnyebbé tette e népeiség integrációját a birodalomba.¹

Az örmények esetében sokkalta bonyolultabb a helyzet. A IV. khalkédóni egyetemes zsinathoz való ellentmondásos kapcsolatuk a bizánci ortodoxia értelmezésében a monofizitizmussal való szimpátiájukat jelentette. Ez a kép ugyanakkor nyilvánvalóan torznak volt tekinthető, mert az örmény egyház önmagát apostolinak, ortodoxnak, és egyetemesnek, azaz katolikusnak vallotta, s nemzeti zsinatain hitelveiben Khalkédón kapcsán ugyan fenntartásainak adott hangot, ám a monofizitizmust s annak követőit, mint például Euthykhés apátot († 454) és Sevéros (512–518, † 538) antiókhiai pátriárkát igen határozottan elutasította. Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati örmény területek püspökei Konstantinápoly fennhatósága alá tartoztak, és jó néhányan közülük részt vettek a khalkédóni zsinaton és elfogadták annak tanításait. Ugyanakkor a nagyobbik, keleti rész – ahol maga az örmény egyházfő, a katolikosz székelt, s amelynek tartományaiából időről-időre nagyobb számú örmény csoportok telepedtek át a birodalom területére – püspökei a Szászánidák ellen 449-ben kirobbant szabadságharcban való aktív részvétel miatt nem vehettek részt a zsinaton, s így ezek a keleti területek az egyetemes egyház ügyeivel érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. Sőt Khalkédónról egy torz zsinat képe jutott el Örményországba, ahol meglátásuk szerint rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált nesztorianizmust. Ez utóbbi irányzatot pedig a Szászánida hatalmi politika az örmények ellenében felkarolta, s képviselőit igyekezett az örmény egyház ellen uszítani.

Az örmény krónikairódalomban ugyanakkor markáns Róma-,² vagy Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel Konstantinápoly, mint keresztény szövetséges, több ízben is cserbenhagyta az ör-

¹ Az örményeknek a Bizánci (Kelet-Római) Birodalomban játszott szerepéről lásd: Moravcsik, Gy.–Jenkins R. J. H., eds. *Constantinus Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. (Budapest–London, 1949) Vols. 1, 238–241.; Charanis, P. *The Armenians in the Byzantine Empire*. (Lisbon, 1963), 19–25. A továbbiakban Charanis (1963); Adontz, N. *Études arméno-byzantines*. (Lisbon, 1965) 45–75. A továbbiakban Adontz (1965); Adontz, N. *Armenia in the Period of the Justinian Period*. (Lisbon–Louvain, 1970), 55–74.; Dédéyan, G. „L’immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle.” In: *Byzantion* 45 (1975), 65–99. A továbbiakban Dédéyan, (1975); Dédéyan, G. „Mleh le Grand stratège du Lykandos.” In: *Revue des études arméniennes* 15 (1981), 72–102.; Ter–Lewondyan, A. „Observation sur la situation politique et économique de l’Arménie aux VIIe–IXe siècles.” In: *Revue des études arméniennes* 18 (1984), 197–213.; Cheynet, J.-C. *Pouvoir et contestations à Byzance*. (Paris, 1990), 19–38. A továbbiakban Cheynet (1990); Kaplan, M. *Les hommes et la terre à Byzance de VIe au IXe siècle*. (Paris, 1992), 445–456.; Garsoian, N. „The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire.” In: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Ahrweiler, H.–Laiou A. E., eds. (Dumbarton Oaks, 1998), 53–124. A továbbiakban Garsoian (1998).

² Általában a középkori örmény krónikairódalomban magát a Bizánc kifejezést sosem használta, mindvégig a rómaiak vagy a görögök országa és királysága (*t’agaworut’wn Hromayec’woy, erkir Hunac’*) kifejezés szerepel. A császárváros, illetve a magát a birodalmat az egész középkor folyamán csak Romának (klasszikus örményül: *Hrom* vagy *Horomk’*) nevezte. Konkrétan Bizáncra is csak egy kifejezést találtunk V. „Történész” János katolikosz (*Yovhannēs Patmaban Draxanakertac’i*) történeti munkájában, ahol megemlíti Bizáncot (klasszikus örményül: *Biwand*), de nem mint császárvárost vagy birodalmat, hanem az ókori görög Megara gyarmatvárosát Byzantiont. Emin, M., ed. *Yovhannu kat’olikos Draxanakertac’woy Patmut’iwn Hayoc’* (Yovhannēs Draxanakertac’i kat’olikos: Örményország története). (Tiflis, 1912), 50. A továbbiakban Draxanakertac’i (1912).

ménységet a pogány perzsák elleni háborújában. A történeti irodalomban főleg a 7. században kezdett kikristályosodni ez a markáns Bizánc (Róma) ellenes attitűd, amely időnként nyílt Khalkédón ellenességbe csapott át, annak dacára, hogy az örmény egyház a nemzeti zsinaton nyíltan nem fordult szembe a khalkédónizmussal, illetve elítélte a monofizita tanokat.³ Ez a kölcsönös ellentét már a 7. századtól kezdve vég nélküli ellenségeskedéseket és hitvitákat eredményezett, amelyek már-már toposzokká és sztereotípiákká alakultak át. Ezekben kölcsönösen hitszegőknek, aposztatáknak, eretnekeknek vagy hitetlennek nevezték egymást. Erre jó példa volt a Sebēos püspöknek tulajdonított és a 7. század végén keletkezett krónika: II. Iustinianos Rhinotmetos kelet-római császár (685–695, 705–711) uralkodásakor az örmény területeken állomásozó csapatok szájába adta, hogy az országot úgy kell tekinteni, mint a sötét hitetlenek földjét.⁴ Ugyanakkor ennek ellenvéleménye is megtalálható a nevezett örmény egyházfő krónikájában, ahol a kelet-rómaiakat vagy bizánciakat úgy írja le, mint felfuvalkodott khalkédóniták, akik az igaz örmény keresztény hit kiirtására törekednek. A továbbiakban is szinte egyhangúnak tűnő ismétlődéseknek lehetünk tanúi, amelyben kijelentik, hogy a görögöknek (rómaiaknak) nem szabad egyáltalán megbízniuk az örményekben, mert számítók, titokzatosak, eluralkodott bennük a kalmár-szellem, mindent és mindenkit megrontanak, s állandóan csak áltatnak, csalnak és megtévesztenek minden igazhitű ortodox keresztényt. Sőt össze is foglalták, hogy a legszörnyűbb emberfajnak tekintik az örményeket, akik telve vannak mindenféle csúf és komisz gonosszággal, s természetükből adódóan csakis a csalásra, a szégyelre és a becsületsértésre hajlamosak.⁵ Matt'ēos Uṙhayec'i a 11. század végén hasonlóképp vélekedik a bizánciakról (bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy az örmény irodalomban mély nyomot hagyott Örményország 1045-ben történt okkupációja, s a krónikairódmak csak úgy hemzsegték a Bizáncot pocskondiázó passzusoktól). Az említett örmény történetíró egyszerűen csak álnoknak, puhány népnek tartotta a rómaiaknak aposztrofált görögöket, s szerinte a világ leggyávább népe, mert már pusztán a farkas megpillantásától is futásnak erednek, s úgy menekülnek, mint a nyulak, ahelyett, hogy bátor oroszlánként küzdenének.⁶ Ráadásul a krónikás Matt'ēos Uṙhayec'i az antiókhiai örmény herceg szájába adja azt a mondatot, hogy a legdicstelenebb emberi faj a hitszegő rómaiaké, akik árulók közt a legárulóbbak.⁷ E kölcsönös

³Girk' T'it'oc'(Levelek Könyve). (Tiflis, 1901), 177–183. A továbbiakban Girk' T'it'oc' (1901); Arpee., A. *History of the Armenian Christianity*. (New York, 1946), 56–75.; Mesrop Vardapet. *Patmut' iwn Hay Eketec' ii* (Az örmény egyház története). (Peyrut', 1957), 96–121, 152–156.; Sarkissian K. *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. (London, 1965), 7–42, 196–213.; Garsoian, N. „Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrieme sieclé.” In: *Revue des études arméniennes* 4 (1976) 297–320.; Zekiyan, L. B. „La rupture des Églises géorgienne et arménienne au début du VIIe siècle.” In: *Revue des études arméniennes* 16 (1982), 155–174.; Örmanean, M. *Hayoc' eketec' in* (Az örmény egyház). (Erewan, 1993), 59–75.; Garsoian, N. „Quelques précisions préliminaires sur la schisme entre les églises byzantine et arménienne.” In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. (Paris, 1996), 98–112. Nina Garsoian professzor a két egyház közötti teológiai szakadásról beszél, holott az erre vonatkozó örmény forrásokból ez nem derül ki. Ha szakadásról beszélünk, akkor egyértelműen politikai szakadást kell megállapítani, amely a két egyház között a 10. század második felében alakult ki. Az örmény egyház gyakorlatilag kezdettől fogva az autokefeliára törekedett, s nem akarta elismerni sem Alexandria, sem Antiókhia, sem Róma, sem pedig Konstantinápoly joghatóságát. A monofizitizmus gyanúja az örmény egyházak ilyenfajta engedetlenségéből fakadt.

⁴Hozzá kell tennünk, hogy a szakma jeles képviselői úgy tartják, hogy nem maga Sebēos püspök írta a krónikát, hanem csak ő állította össze a 7. században (más vélekedések szerint a 9–10. század fordulóján): Abgaryan, G., ed. *Patmut' iwn Sebēosi* (Sebēos püspök története). (Erewan, 1979), 100, 112–113. A továbbiakban Sebēos (1979). Sebēos püspök volt az első olyan örmény történetíró, aki a krónikájában név szerint is kritizálta a khalkédóni zsinatot, mivel úgy ítélte meg, hogy a zsinat tanítása veszélyezteti az örmény egyház különállását.; Greenwood, T. W. „Sasanian Echoes and Apocalyptic Expectations: A Re-Evaluation of the History Attributed to Sebēos.” In: *Le Muséon* 1–2 (2002), 360, 362, 392–394. A továbbiakban Greenwood (2002).

⁵Sebēos (1979), 115.; Vryonis, S. „Byzantine Images of the Armenians.” In: *The Armenian Image in History and Literature*. Hovhannisian, R., ed. (Malibu, 1981), 68–69, 71.; Dédéyan, G. „Les Arméniens soldats de Byzance.” In: *Bazmavēp* 145 (1985), 165–166.; Garsoian (1998), 67.; Greenwood (2002), 324.

⁶*Patmut' iwn Matt' ēosi Uṙhayec' woy* (Matt' ēos Uṙhayec' i krónikája). (Yerusalēm, 1869), 113–114, 128–130. A továbbiakban Uṙhayec' i (1869).

⁷Uṙhayeci' (1869), 178.

előítéletek leginkább az egyházi kapcsolatokban mutatkoztak meg, bár megjegyzendő: a területi keretek nem teszik ugyan lehetővé, azonban nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni ezt a problémát.

Először is meg kell vizsgálni, hogy milyen környezet fogadta azokat az örményeket, akik a történelem szeszélye folytán, akaratok ellenére Konstantinápoly alattvalói lettek. Ezt a problémát talán konfesszionális alapon lehetne legjobban bemutatni. Az örmény egyház fokozatos függetlenedése az egyetemestől nem jelentett azonnal ellenséges viszonyt a bizánci ortodoxiával. Azért szükséges itt függetlenedésről beszélni, mert az örmények elszakadása finoman szólva is erős megfogalmazás, hiszen az örmény egyház – mint említettük – hivatalosan, a zsinati akták tükrében az egyetemes egyház szerves részének tartotta magát, emellett viszont kényszerrel ügyelt arra, hogy a nagyobb egyházi központok, mint Antiókhia vagy Konstantinápoly ne nagyon avatkozzanak be az ügyeibe. Bár a későbbi örmény történeti forrásokban található kusza leírások sok tekintetben félrevezethetik a szakma művelőit, azonban az említett függetlenedés tisztán nyomon követhető. Az 572-ben lezajlott, II. Vardan Mamikonean főúr által vezetett perzsaellenes felkelés idején az örmények Konstantinápolytól kértek segítséget, ám ez az akció kudarccal végződött, s a mozgalom vezetői a császárvárosban kerestek menedéket, ahol újra akarták szervezni az ellenállást, s a kért segítség fejében az örmények felajánlották, hogy egyházi kérdésekben közelednének a bizánci ortodoxiához, s elismernék Konstantinápoly főségét.⁸ Ebben kulcsszerepet játszott II. János (*Yovhannēs Gabelean*) katolikosz (557–574) is: ő elfogadta ezt a közeledést (ugyanis unióról itt nem beszélhetünk!), de mihelyst hazatért Konstantinápolyból azonnal vissza is vonta, mivel az nem szolgálta egyháza érdekeit.⁹ Ezt az aktust Sebēos püspök néhány évtizeddel később krónikájában úgy írta le, hogy az egyezésnek megfelelően az örmény születésű Maurikios császár (582–602), miután 590-ben elfoglalta Örményországot, rendeletbe adta az örmény egyháznak, hogy győzzék meg az alsóbb klérust, valamint a köznépet a khalkédónita ortodoxia elfogadásának szükségességéről. Ezen túlmenően Konstantinápoly szándéka volt egy közös zsinat megtartása, amelyen a két egyház képviselői kimondják az egységet, a joghatóságot viszont Konstantinápoly gyakorolná.¹⁰ Ez valójában megosztást és skizma közeli állapotot eredményezett az örmény egyházon belül. Emiatt az 591-ben Theodosiupolisban (örményül: Karin) összehívott zsinaton az örmény egyháznak csak a töredéke jelent meg, ahol a kelet-római fegyverek árnyékában örmény khalkédónita katolikoszt választottak egy bizonyos János (*Yovhannēs Bagaranc'i*) (591–610) személyében. Az igazi legális örmény egyházfő II. Mózes (*Movsēs Eliwardec'i*) (574–604) és a klérus többsége távol maradt a zsinattól, egyrészt mert nem látta szükségét az egységnek, másrészt pedig önmagában véve is egyetemesnek tartotta az örmény egyházat. A zsinat rendelkezései folytán II. Mózes egyházfő az egyház érdekeit látta sérülni, mivel egy ellenjelöltet akartak a kelet-rómaiak katolikosszá emelni egész Örményországban.¹¹ II. Mózes így nem fogadhatta el a császár meghívását. Utalva az Azat folyó által meghúzott új „örmény”-bizánci határra, dehonesztáló hangnemben írt levéllel felelt a császár meghívására: „*Nem vagyok haj-*

⁸ Mahé, J-P. „L'Église arménienne de 611 à 1066.” In: *Histoire du christianisme*. Ed: Dagron, G. Vol. 4. (Paris, 1993), 461–463. A továbbiakban Mahé (1993).

⁹ Tēr-Mik'aēlean, A., ed. *Samuēli k'ahanayi Anec'woy hawak'munk' i groc' patmagrac'* (Samuēl Anec'i pap: Történeti feljegyzések története). (Vafaršapat, 1893), 272–277. A továbbiakban Anec'i (1893.); Draxanakterac'i (1912), 72–73.; Melik'-Öhanjanyan, K. A., ed. *Kirakos Ganjakec'i: Patmut'iwn Hayoc'* (Kirakos Ganjakec'i: Örményország története). (Erewan, 1961), 41. A továbbiakban Ganjakec'i, (1961.); Sanspeur, C: „Une nouvelle liste de catholikos dans le manuscrit arméniens 121 de Paris.” In: *Handēs Amsorea* 4–6 (1973), 185–203.; Boisson-Chénorhokian, P. „La liste des patriarches Arméniens par la Catholikos Yovhannēs Draxanakterac'i (X. siècle).” In: *Revue des études arméniennes* 22 (1990–1991), 185–205.

¹⁰ Sebēos (1979), 91.; Greenwood (2002) 361.

¹¹ Sebēos (1979), 36.; Aṙak'elyan, V., ed. *Movsēs Kaṙankatwac'i: Patmut'iwn Atwanic' ašxarhi*. (Movsēs Kaṙankatwac'i: A kaukázusi Albánia története). (Erewan, 1983), 267–268. A továbbiakban Kaṙankatwac'i (1983.); Garsoian, N. „Secular Jurisdiction over the Armenian Church (Fourth–Seventh Centuries).” In: *Okéanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday*. Eds. Mango, E.–Pritsak, O. (Cambridge, 1983). 223–232.; Greenwood (2002), 368–369.

landó átkelni az Azat-folyón, hogy zabáljam a rómaiak megsütött kenyerét, s hogy megigyam forralt vizüket.”¹² Ez a görög liturgiában az eucharisziára tett cinikus és megvető kijelentés igen elmérgesítette a két egyház közötti viszonyt, s a khalkédónita források tulajdonképpen ettől az időtől fogva kezdenek az örmény katolikoszokra úgy tekinteni, mint engedetlen sátni eretnekekre.¹³ Sőt néhány évtizeddel később, II. Konstans császár (641–668) 653–654-es örményországi hadjáratakor a kelet-rómaiak (görögök) több alkalommal is panaszkodtak az örményekre, hogy szidalmazzák és káromolják a szent khalkédóni zsinatot, és I. Nagy Szent Leó pápa (440–461) *Tomusát* (*Tumar Lewoni*), sőt ráadásul ki is átkozták őket, s ezért kérték a császárt, hogy a pátriárkával egyetértésben hozzon egy olyan kötelező érvényű rendeletet, amelyben az örményeknek el kell fogadniuk Khalkédónt és Leó pápa levelét, hogy többé ne nézzék le a zsinat tanítását.¹⁴ Erre az örmények válaszul behódoltak az országuk keleti határán állomásozó arab csapatoknak. Az örményországi arab uralom mintegy másfél évszázadra pontot tett az örmény-bizánci hitvitákra.

Az újabb ilyen típusú kapcsolatok a 10. század első felében újultak ki, méghozzá nagy elánal. Örmény szerzeteseket és papokat üldöztek el az araboktól visszafoglalt területekről, azzal az ürüggyel, hogy ott hazátlanok, s menjenek a bizánciak által kevésbé kontrollált keleti örmény tartományokba, ugyanakkor tudomásunk van arról is, hogy számos alkalommal történtek tömeges gyilkosságok mind a bizánciak, mind pedig a khalkédónita grúzok részéről.¹⁵ A grúzoknak az örmények iránti ellenszenvé mélyebbről fakadt, s kevesen bocsátották meg az örmény egyház vezetőinek, hogy még az arab uralom idején a kalifáknál kijárták a grúz egyház feletti joghatóság megszerzését, ezzel illegálisba kényszerítve a khalkédónita grúz klérust.¹⁶ Mindezt az örmények bosszúhadjáratokkal igyekeztek megtorolni. Ennek volt egyik vérfagyasztó példája, amikor 937-ben Abas Bagratuni örmény király (930–953) nyilvánosan kitolta a khalkédónita grúz Bēr herceg szemeit, mert a bizánci rítus szerint kívánta felszenteltetni az örményországi Kars (*Łars*) városában a Szent Apostolok (*Surb Ařak'eloc'*) tiszteletére emelt székesegyházát.¹⁷ E periódusban a viták középpontjában Sebasteia khalkédónita anonim metropolitája állt, akit azzal vádoltak meg az örmények, hogy örmény papokat börtönzött be, s láncra verve küldte őket a birodalom fővárosába, ahol halálra kínozták őket. A helyi örmény püspököket és apátokat hol erővel, hol meggyőzéssel pedig arra ösztökélte, híveikkel együtt térjenek át a „római” hitre. Ezt I. Xač'ik (*Xač'ik Arřaruni*) örmény egyházfő (973–991) polémikus hangvételű leveleiben többször is sérelmezte a metropolitánál, továbbá azért is neheztelt, mert a nevezett egyházmegyében egyenesen megtiltották az örményeknek, hogy saját nyelvükön imádkozzanak vagy istentiszteleteket tartsanak.¹⁸ Erre válaszként az örmény egyházfő a görög területeken lévő örmények részére „missziós” püspököket szentelt fel, s „dobott át” a bizánci területekre, hogy megakadályozza az örmények áttérítését és asszimilációját.¹⁹ A 10. század végétől kezdve a birodalom csapatai egyre több területet hasítottak ki Örményországból és azon nyomban khalkédónita egyházmegyéket szerveztek, s élükre görög püspököket és metropolitákat neveztek ki, az örmény főpapokat pedig elűzték onnan.²⁰

¹² Garitte, G, ed. *La Narratio de rebus Armeniae*. Louvain, 1952. 40–41, 226–227. A továbbiakban Garitte (1952).; Ganjakec'i (1961), 41–42, 44.; Kařankatwac'i (1983), 269, 273.

¹³ Garitte (1952), 130.

¹⁴ Sebēos (1979), 148–149, 162–163.; Greenwood (2002), 366–367.

¹⁵ *Hawak'umn patmut'ean Vardanay Vardapeti* (Vardan Vardapet Arewelc'i történelmének gyűjteménye). (Venetik, 1862). 187. A továbbiakban Vardan (1862).; Malxaseanc', S., ed. *Step'anos Tarōnac'i Asołkan: Patmut'iwn tiezerakan* (Step'anos Asołik Tarōnac'i: Egyetemes történet). (Sankt–Petersburg, 1885), 29. A továbbiakban Asołik (1885).

¹⁶ Vardan (1862), 186–187.; Asołik (1885), 29–31.

¹⁷ Vardan (1862), 188–189.; Asołik (1885), 27–28.; Mahé (1993), 510.

¹⁸ Asołik (1885), 127–128.; Ganjakec'i (1961), 88.

¹⁹ Asołik (1885), 141–144.; Girk' T'it'oc' (1901), 302–322.; Mahé (1993), 511–512.

²⁰ Arutjunova–Fidanjan, V. *Armjane Xalkedonity na vostočnyx granicax vizanijskoj imperii (XI v)*. (Erevan, 1980), 152–165. A továbbiakban Arutjunova–Fidanjan (1980).; Mahé (1993), 515–521.; Arutjunova–Fidanjan,

A Bagratida királyság 11. század közepén történt bukásával átmenetileg az örmények vallási helyzete is megroppant. I. Péter (*Petros Getadarj*) egyházfőt (1016–1054), majd utódját, II. Xac'ikot (*Xac'ik Anec'i*) (1054–1060) Konstantinápolyba hurcolták és házi őrizetben tartották, miközben a bizánciak elkobozták a katolikoszi kancelláriát és a kincstárat.²¹ II. Xac'ik katolikosz halála (1060) után a bizánci hatóságok egyenesen megtiltották az örményeknek, hogy katolikosz-választó zsinatot tartsanak, s emiatt az egyházfői intézményt mintegy öt éven keresztül nem töltötték be.²² Az új katolikoszt, II. „Hitvalló” Szent Gergelyt (*Surb Grigor Vkayasēr*) (1065–1087) csak titokban választották meg és szentelték fel, de mivel nem látta biztonságosnak Örményországot, az Eufrátesz középső folyásánál lévő Karmiravank' kolostorban rendezte be új székhelyét.²³ Jól illusztrálja az örményekkel szembeni ellenséges érzéseket a bizánci szolgálatban álló khalkédónita armeno-grúz Dávid Kuropalates herceg esete is. Mielőtt az általa vezetett bizánci csapatok megkezdték volna a szeldzsuk kézen lévő Xlat' városának ostromát, a herceg levelet intézett a várost védő erők parancsnokához, amelyben az állt, hogy meglátása szerint a muszlimok mecsetei és az örmények templomai között egyáltalán nincs hitbeli különbség.²⁴

A legkomolyabb probléma az örmény-bizánci egyházi kapcsolatban mindkét oldalon az újonnan áttértek újrakeresztelése volt, amelyet mindkét egyházban a kánonok áthágásának minősítettek. Erről a gyakorlatról első ízben I. Ananiás (*Anania Mokac'i*) katolikosz (943–967) idejéből értesülünk. Egy bizonyos Demeter (*Demetrē*) tartományúr esküvel tagadta meg örmény ősei hitét, s a grúzoktól kérve lelki támaszt, kétszer is alámerült az örmények által végzetesnek tartott khalkédónita vízben.²⁵ Példaként hozható fel még a 10. század közepén Yakob Hark'ec'i püspök esete, aki, miután elhagyta ősei örmény hitét, arra kérte a bizánciakat, hogy a görög rítus szerint kereszteljék meg.²⁶ Mindeközben az Örményországtól távol lévő Athos hegyén, a grúzok és a khalkédónita örmény szerzetesek által alapított Ivíron (*Ibéron*) kolostorban megjelent az örmény Čočik főúr, akit újra megkereszteltek, s belépett a kolostor szerzetesi közösségébe.²⁷

Az újrakeresztelést az örmények és a bizánci császárok sem nézték mindig jó szemmel. IX. Konstantinos Monomakhos császár (1042–1055) egyenesen megtiltotta, hogy az esküvel áttért örményeket újrakereszteljék, s minden valószínűség szerint ezt a gyakorlatot egészen a Komnénosok hatalomra jutásáig (1081) folytatták. Bár az is igaz, hogy magát az örmény rítus szerinti keresztelést ebben a periódusban eretnek szokásnak, álszentségnek minősítették a bizánciak, azonban az esetek túlnyomó többségében a hatóságok szemet hunytak efelett. Sőt a 12. század végén az örmények újrakeresztelését II. Isakios Angelos császár (1185–1195) újra megtiltotta.²⁸

Mindazonáltal az örmény-bizánci egyházi kapcsolatoknak a hosszan tartó feszültségek mellett voltak rövid békésebb periódusai is. Ebből kettőt mindenképp fontos kiemelni, az egyik a 9–10. század fordulója, a másik pedig I. Manuél Komnénos császár (1143–1180) uralkodása

V. „L'image de l'Empire Byzantin dans l'historiographie arménienne médiévale (Xe-XIe siècle).” In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. (Paris, 1996), 7–8.; Garsoian (1998), 70–71.

²¹ Vardan (1862), 192–193.; Uřhayec'i (1869), 34, 85–87.; Yuzbařyan, K. ed. *Patmut'iwn Aristakisi Lastiverc'woy*. (Erewan, 1963). 71–74. A továbbiakban Lastiverc'i (1963.); Ganjakec'i (1961), 95.; Grousset, R. *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*. (Paris, 1947), 593–594. A továbbiakban Grousset (1947.); Kařankatwac'i (1983), 347, 352.; Mahé (1993), 521–529.

²² T'amrazyan, H., H., ed. *Anania Narekac'i: Keankē ew Matenagrut'iwnē*. (Erewan, 1986), 144–145.; Mahé (1993), 513.; Garsoian (1998), 72.

²³ Uřhayec'i (1869), 127–128.; Lastiverc'i (1963), 91, 94.; Ganjakec'i (1961), 95, 97–98, 100.; Grousset (1947), 617–618.; Kařankatwac'i (1983), 342.

²⁴ Asořik (1885), 66–68, 268.; Arutjunova–Fidanjan (1980), 81–82.

²⁵ Asořik (1885), 257.; Ganjakec'i (1961), 85–88, 199.; Kařankatwac'i (1983), 347.; Arutjunova–Fidanjan (1980), 64–65, 74.

²⁶ Lastiverc'i (1963), 111.

²⁷ Asořik (1885), 157.

²⁸ Matt'eos Uřhayec'i (1869), 300–301.

volt. Fontos gesztusnak számított Konstantinápoly részéről, hogy az örmények apostolának, Világosító Szent Gergelynek (*Surb Grigor Lusaworič'*) (302–325) az (az utókor által kétségesnek tartott) ereklyéit 875-ben Theodóra régens-császárnő Örményországba küldte, amelyet lehetett úgy is értelmezni, hogy Konstantinápoly elismerte az örmény keresztény hagyományokat.²⁹ Az örmény szent ráadásul megtalálható a görög egyház *synaxarionjaiban*, jóllehet pontos helye és ünnepének dátuma igencsak zavaros.³⁰ Az örmény származású I. Szent Phótios pátriárka (858–867, 877–886), I. Zakariás (*Zak'aria Jagec'i*) katolikoszhoz (855–877) intézett levele pedig hallgatólagosan elismerte az örmény egyház önállóságát, mivel az örmény egyházfőt a levélben Júdás (Tádé), és Bertalan apostolok utódjaként köszönti, azaz elismeri az örmény egyház apostoli alapítását, amely ugyan történetileg nem nyert bizonyítást.³¹ Mindenesetre Phótios pátriárka ezzel a gesztussal azt igyekezett sugallni, hogy az örmény egyház valójában egyetemes ortodox egyház, s ugyanazon elveket vallja, mint a görög. Ez a részleges közeledés mutatkozott meg 862-ben, amikor az örmény egyház Širakawan városában tartotta nemzeti zsinatát, ahol a jelenlévő khalkédónita és örmény püspökök meggyeztek abban, hogy nem látnak teológiai és hitbéli különbséget az örmény és az egyetemes egyház tanítása között, s elismerik egymás autokefáliáját. Ugyanakkor ebben komoly szerepet játszott az örmény egyháznak és a világi vezetésnek a kompromisszum-kereső politikája is, mivel ebben a periódusban a gyengülő arab uralom miatt a bizánci politikában komoly szövetségest láttak, amely elősegíthette az ország gyors függetlenedését a Bagratuni fejedelmi család vezetésével, akiknek viszont elemi érdekük volt a Kaukázusban egy politikai keretek közé szorított hallgatólagos keresztény egység fenntartása.³² Talán ennek szellemében nyilatkozott meg a tudós Maštoc' Ełivardec'i püspök, Sewan kolostorának főapátja a 9–10. század fordulóján. A főpap kijelentette, hogy nem lát semmilyen hitbéli és teológiai különbséget az örmények, a rómaiak és a grúzok (ibérek) egyháza között.³³ Igaz őt e merész kijelentése miatt a görögellenes II. György (*Gēworg Gar nec'i*) katolikosz (878–898) kiátkozta és száműzte, de később az udvar és az alsóbb klérus nyomására feloldották a felette kimondott egyházi átkot, sőt 898-ban ő követte II. Györgyöt katolikoszként I. (Szent) Maštoc' (898–899) néven.³⁴ Mindezen felül Konstantinápoly még nagyobb engedményt, illetve gesztust tett az örmények irányában, amikor I. Szent Nikolaos Mystikos pátriárka (901–907, 912–925) két ízben is elismerte V. „Történész” János (*Yovhannēs Drasxanakertac'i*) katolikoszhoz (899–928) küldött levelében, hogy az örmény egyházfő spirituális vezetésével az örmények, a grúzok és a kaukázusi albánok egy és ugyanazon keresztény közösséghez tartoznak.³⁵ Ezáltal tehát legalizálta, hogy az örmény egyház joghatósággal bír a khalkédónita ortodox grúzok felett. Bizonyos szempontból ez egyfajta elérni kívánt uniós törekvés volt mindkét egyház részéről, s ezekben

²⁹ Vardan (1862), 177.

³⁰ Vardan (1862), 184.; Kałankatwac'i (1983), 274, 342–343.

³¹ Az örmény hagiografikus hagyomány szerint az örmény területekre az 1. század közepén Tádé (Júdás) és Bertalan apostolok hozták el a kereszténységet. Garitte (1952), 372–373.; Darrouzès, J. „Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens.” In: *Revue des études byzantines* 29 (1971), 155–156. A továbbiakban Darrouzès (1971); Akinean, N. „P'ot patriark'i t'it'akc'ut'iwnē Hayoc' het. (Phótios pátriárka örményekkel való levelezése).” In: *Bazmavēp* 146 (1988), 7–11.; Ganjakec'i (1961), 80.; Kałankatwac'i (1983), 351.; Mahé (1993), 494.

³² Vardan (1862), 81–82.; Asolik (1885), 158.; Garitte (1952), 372–375.; Ganjakec'i (1961), 77, 81, 87.; Konstaneanc', K., ed. *Grigor Magistrosi t'it'erē*. (Grigor Magistros levelei). (Alexandropol, 1910), 163–165. A továbbiakban Grigor Magistros (1910); Akinean, N. „T'ult' P'otay Patriark'i ar Zak'aria Kat'olikos Hayoc' (Phótios pátriárka levele Zakariás örmény katolikoszhoz).” In: *Handēs Amsorea* 1–3. (1968), 65–100.; Akinean, N. „T'ult' P'otay Patriark'i ar Zak'aria Kat'olikos Hayoc' (Phótios pátriárka levele Zakariás katolikoszhoz).” In: *Handēs Amsorea*. 4–6 (1968), 129–156.; Mahé (1993), 492–495.; Garsoian (1998), 73.

³³ Drasxanakertac'i (1912), 150.

³⁴ Drasxanakertac'i (1912), 166, 184.; Maksoudian, K. ed and tr. *Yovhannēs Drasxanakertac'i: History of Armenia*. (Atlanta, 1987), 123. A továbbiakban Maksoudian (1987); Darrouzès (1971), 137–138.

³⁵ Drasxanakertac'i (1912), 189–190.; Maksoudian (1987), 36–37.; Kałankatwac'i (1983), 122, 344–345, 350, 352.; Mahé (1993), 506.

a hallgatólagos tettekben ki nem fejezett szándék egészen a 10. század második feléig fennmaradt, amikor is újból fellángoltak a felekezeti ellentétek, amelyek mögött határozottan Konstantinápoly expanziója állt.³⁶

A másik rövid békésebb periódus I. Manuél Komnénos császár uralkodásának végéhez köthető. A császár a kilikiai katolikoszi udvarba küldte követét, az örmény khalkédónita Theorianoszt, hogy tárgyalásokba bocsátkozzon IV. (Szent) Nersēs Šnorhali (*Nersēs Šnorhali Klayec'i*) örmény egyházfővel (1166–1173), majd pedig utódjával, IV. Gergellyel (*Grigor Tlay*) (1173–1193). A találkozó középpontjában az örményeknek a Konstantinápolyval létrehozandó uniója szerepelt. A követ testvéri hangnemben üdvözölte a katolikoszt, s arra kérte, hogy vitassa meg egyházával a görögökkel való uniót, mert egy egyezés elősegíthetné a két egyház közötti párbeszéd normalizálódását, s úgy látta, hogy ez a kapcsolatfelvétel csak segítheti az apostolok által lefektetett egyetemes egyház egységét.³⁷

A császári udvar követének kéréseként a kilikiai Hromklayban 1171–1179 között kisebb-nagyobb megszakításokkal üléselő nemzeti zsinatot hívtak össze, amelyen az egyház képviselői 1179-ben megegyeztek az unióban.³⁸ Ugyanakkor mindkét oldalon komoly ellenzéke volt az uniónak. Elsősorban az anyaországi örmény klérus neheztelt a döntés miatt, a frissen felszentelt konstantinápolyi pátriárka, Theodosios (1179–1183) pedig egyenesen kártékonynak ítélte az örmény nemzeti zsinat döntését, mivel szerinte eretnekekkel paktált le az egyetemes egyház, ami nem felelt meg az ortodoxia tanításának, s az örményeket, mint hitvány népet el kell különíteni, s távol kell tartani az ortodox egyháztól.³⁹

A császári udvar szemszögéből az ortodoxia és az egyetemesség kérdését nézve elmondható, hogy a birodalmi egyház nem tűrt megalkuvást. Elvileg a császár, mint az egyetemes és az igazhitű keresztény világ feje nem tűrhetett meg semmilyen, a hivatalos egyházi dogmáktól eltérő tanítást a birodalomban. Ráadásul az eretnekség mindenfajta megnyilvánulását a birodalom belső rendjét felforgató árulásnak tekintette. Jóllehet államérdekből bizonyos tekintetben közeledés mutatkozott más egyházak, így az örmények irányában is. Többnyire a kemény kéz politikáját követték az örményekkel szemben. II. Konstans császár 653–654-es örményországi hadjáratok arra kényszerítette az örmény püspököket az akkori örmény fővárosban, Dwinben, hogy tegyenek hivatalos esküt a Konstantinápolyval történő egyesülésre. Ez az erőszakos fellépés még magát a görögbarátnak elkönyvelt örmény katolikoszt, III. (Szent) „Építész” Nersēs (*Nersēs „Šinot” Išxanc'i*) (641–661) is olyannyira felbőszítette, hogy elutasította a császár kérését.⁴⁰ 693-ban II. Iustinianos Rhinotmetos császár az arab hódítás előestéjén igyekezett uniót kieroszakolni az örményektől, amire III. Izsák katolikosz (*Sahak Jorop'ojec'i*) (677–703) határozott nemmel válaszolt és a császár követeit szabályosan kidobatta a katolikoszi palotából.⁴¹ A 10. században II. Niképhoros Phokas császár (963–969)

³⁶ Kogean, S. *Hayoc' ekeleci'n patmut'iw n minč'ew p'lorentean žolově* (Az örmény egyház története a firenzei zsinatig). (Beyrut', 1961), 222–245, 279, 285–286.

³⁷ Ganjakec'i (1961), 108, 111, 118, 121.; Cappelletti, J. ed. et tr. *Sancti Nersesi Clajensis Armeniorum Catholici Opera*. (Venetiis, 1833), 203.; Tekeyan, P. *Controverses christiologiques en Arméno-Cilicie* (Rome–Paris, 1939), 35–42. A továbbiakban Tekeyan (1939); Keshishian, A. „The Problem of Church Unity in the Twelfth Century, The Correspondance of Nerses Shnorhali with Manuel Comnenus (1165–1173).” In: *Hask*. (Ant'ílias, 1980), 93–97. A továbbiakban Keshishian (1980); Cheynet (1990), 378–381.; Bozoyan, A. A., ed. *Hay-byuzandakan ekelec'akan banakc'utyunneri vaveragerē (1165–1178 t'. t')* (Örmény–bizánci egyházi tárgyalások iratai). (Erewan, 1995), 127–181. A továbbiakban Bozoyan (1995); Garsoian (1998), 74.

³⁸ Darrouzès, J. „Trois documents de la controverse Gréco-Arménienne.” In: *Revue des études byzantines* 48 (1990), 94–96. A továbbiakban, Darrouzès (1990); Keshishian (1980), 101–103.; Bozoyan (1995), 182–191.

³⁹ Vardan (1862), 133–134.; Tekeyan (1939), 52.; Darrouzès, (1990), 97.; Bozoyan (1995), 205.

⁴⁰ Anec'i (1893), 270–272.; Garitte (1952), 331.; Ganjakec'i (1961), 60, 62, 88.; Sebēos (1979), 112, 134.; Mahé (1993), 473.; Garsoian (1998), 75.

⁴¹ Anec'i (1893), 271.; Garitte (1952), 353.; Ganjakec'i (1961), 63–64.; Sebēos (1979), 147–148, 164, 166–167.; Kaťankatwac'i (1983), 235, 253, 342, 346.; Greenwood (2002), 367–369.

általában véve is bizalmatlanságát fejezte ki a birodalom keleti határain élő örmények iránt, mert mint eretnekek, bármikor elárulhatják a birodalmat és kereszténységet.⁴²

A 11. századi örmény történetrók igen lesújtó véleményüknek adtak hangot krónikáikban, különösen éles hangnemben korholták III. Rhomanos Argyros (1028–1034), IX. Konsztantinos Monomakhos (1042–1055), valamint X. Konsztantinos Dukas (1059–1067) császárokat, mert gátlástalanul kifosztották az országot, az örmény szentek ereklyéit Konstantinápolyba hurcolták, ráadásul az örmény kereszténységet és hitet a görögök elsötétítették, s az országban a legsötétebb démoni eretnekséget kezdték terjeszteni.⁴³ Ez a periódus mélyen beleivódott az akkori örmény egyházi köztudatba, hiszen az 1045-ös bizánci megszállás egybeesett az önálló örmény Bagratida-állam megszűnésével, valamint a katolikoszi hivatal be nem töltésével. Ezenfelül ezek a források még inkább támadták IV. Rhomanos Diogenés császárt (1068–1071) is, Manazkert (Manzikert) vesztesét, mert a görög egyház szemrehányásait meghallgatva, megesküdtött arra, hogy Örményországban kiirtja az örmény kereszténységet.⁴⁴ Végül sok 12. századi örmény forrás panaszkodott I. Alexios Komnénos császárra (1081–1118), akit azzal vádoltak meg, hogy sok örményt erőszakkal vetett alá az újrakeresztelés szertartásának. Ez valójában nem történt meg, mert maga a császár is tiltotta ezt az aktust.⁴⁵

A birodalmi politika semmi esetre sem volt annyira nyílt vagy uniformizált, mint ahogyan azt az előbbi példák mutatták és sok esetben nem is volt összhangban a hivatalos valláspolitikával. Politikai megfontolásokból a császárok időnként szembehelyezkedtek az ortodox egyházzal is. Így az örmény egyháznak a Maurikios császár által előidézett 591-es válságát az örmények nem a császár szűk látókörű politikájának tulajdonították, mivel az örmény származású császár számukra elsősorban politikai uniót kívánt kicsikarni az örménység vezető politikai erejétől, azaz az egyháztól, s mindezt abból a megfontolásból, hogy határozottabban tudjon fellépni a Szászánida perzsák ellen. Így minden bizonnyal ez a késztetés lehetett a vallási unió felé irányuló, de elkapkodott közeledés szándéka. Sebēos püspök a császár enyhe szidalmazása mellett krónikájában kimondottan korholta a görög Theodórost, Theodosiupolis érsekét, mert szerinte ő tanácsolta a császárnak, hogy erőltesse az örményekre a vallási uniót, amely később minden baj okozója lett a két keresztény nép között.⁴⁶ Majdnem hasonló esetet írt le az ismeretlen örmény khalkedónita szerzőnek tulajdonított forrásgyűjtemény, a *Narratio de rebus Armeniae* is. A kútfő ugyanis azt állította, hogy az örmény származású Hérakleios császár (610–641) 633-as örményországi hadjárata idején magához kérte I. Ezer (*Ezr P'araznakertac'i*) katolikoszt (630–641), s arra kérte őt, hogy hívja össze az örmény egyház nemzeti zsinatát, azzal a szándékkal, hogy a jelenlévő klérus képviselői kimondják az uniót Konstantinápolyval. Furcsamód erről az örmény források nem elítélő módon nyilatkoztak meg, sőt igen dicsérőleg emlékeztek meg az egyházfőről és a császárról, mert békét hoztak az országba. A zsinat összeült, ám unió mégsem jött létre, mert a klérus nem látta értelmét megkötésének, sőt úgy gondolták, hogy az örmény egyház soha nem szakadt el az egyetemestől, s így fölösleges uniót kötni.⁴⁷

A 10. század közepe táján II. Niképhoros Phokas császár egyáltalán nem folytatott szisztematikus rágalomhadjáratot más rítusú keresztények ellen, sőt védelmébe vette a monofizita szírjakobitákat, abban a reményben, hogy véget vethet a szírek és ortodoxok közötti vallási viszállyoknak és kölcsönösen elszenvedett sérelmeknek. A császár Meliténé város környékére nagy

⁴² Lastiverc'i (1963), 125–126.; Adontz (1965), 137–264.; Dédéyan (1975), 114–116.; Cheynet (1990), 119–124, 348.; Garsoian (1998) 62, 75–76.

⁴³ Urhayec'i, 191–192.

⁴⁴ Urhayec'i, 166.

⁴⁵ Asolik (1885), 276, 277–278.; Grigor Magistros (1910), 234.; Lastiverc'i (1963), 24, 126.; Arutjunova-Fidanjan, V. „Sur la probléme des provinces byzantines orientales.” In: *Revue des études arméniennes* 14 (1980), 159–164.; Cheynet, J-C. „Les Arméniens de l'Empire en Orient de Constantin X à Alexis Comnène.” In: *L'Arménie et Byzance: Histoire et Culture*. (Paris, 1996), 68–71.

⁴⁶ Sebēos (1979), 30–31.

⁴⁷ Anec'i (1893), 274.; Ganjakec'i (1961), 54–55, 60, 69.; Garitte (1952), 43.; Kałankatwac'i (1983), 280.

számban telepített le szír-jakobitákat abban a reményben, hogy gazdaságilag felvirágoztatják a várost. Az örmények ugyan közvetlen módon nem voltak részesei a császár békülékeny valóságpolitikájának, azonban uralkodása alatt az örményeket nem különböztették meg hátrányosan hitük miatt a birodalom tartományaiban. Ráadásul 967-ben maga II. Niképhoros Phokas akadályozott meg egy, a birodalom keleti határain kibontakozó örményellenes megmozdulást, s a felbujtókat igen szigorúan meg is büntette.⁴⁸ Matt'ēos Uḡhayec'i, aki általában durván szidalmazta a bizánciakat krónikájában, úgy emlékezett meg II. Niképhoros Phokas császárról, mint igazságos és kegyes uralkodóról.⁴⁹ Mindebben valójában a császárnak a birodalom érdekeit szem előtt tartó politikája mutatkozott meg, s nem pedig pusztán vallási indítékok húzódtak meg a háttérben. Az örményekben inkább olyan katonai tényezőt látott, akik képesek voltak megvédeni a birodalom keleti végeit, s tisztában volt azzal is, hogy a vallási üldözésekkel, valamint a görögök, a grúzok, és az örmények egymás elleni, felekezeti alapon történő uszításával destabilizálta volna a birodalom keleti határát. Egy esetleges vallási torzsalkodás kirobbanása az ezeken a területeken állomásozó, többségében örményekből verbuválódott csapatok lázadásához, illetve dezertálásához vezetett volna. Ezzel szemben a 11. században IX. Konstantinos Monomakhos császár, az örményországi szeldzsuk hódítás előestéjén, átszervezés ürügyén feloszlatta és szélnek eresztette a határ mentén állomásozó örmény csapatokat, mert felekezeti alapon nem bízott meg bennük.⁵⁰ Ez a periódus egyúttal az egyik legnagyobb elnyomást hozta az örmények számára, mivel a birodalmi valláspolitika nem nézte jó szemmel a nem ortodox keresztények nagyszámú bevándorlását. Monomakhos uralkodása alatt viszont az örményeknél jóval nagyobb számú szír-jakobita keresztények betelepüléséről van tudomásunk. Bár az olykor túlzó vádaskodások ellenére nem lehettünk tanúi nagyobb örményellenes kirohanásoknak, illetve atrocitásoknak. Sőt az örmények mégse osztoztak a IX. Konstantinos Monomakhos, majd III. Rhomanos Argyros császár uralkodása idején kicsúcsosodó szír-jakobita keresztények irányában történt üldözésekben.⁵¹

Az örmény források Konstantinápolyt gyalázó passzusai között vannak bizonyos tekintetben abszurd leírások is. Ide tartozik a közismerten görögellenes Matt'ēos Uḡhayec'i is, aki leírta I. Péter katolikosz tiszteletteljes 1050-es fogadtatását a császárvárosban. Nem kis túlzással a krónikás feljegyezte, hogy I. Péter megérkezésekor tiszteletére félreverték a főváros összes harangját, majd istentiszteletet tartottak az Hagia Sophia székesegyházban, s amikor a császár fogadta őt palotájában egész udvartartásával térdre borult előtte, sőt a pátriárka is, hivatalnokaival együtt ezt cselekedte.⁵² Matt'ēos Uḡhayec'i nyilvánvalóan csúsztatott, s az igazság kissé keservesebb volt. I. Péter volt 1441-ig az utolsó olyan örmény katolikosz, aki még Örményországban székelt, s az 1045-ös bizánci okkupációt követően a császár fogolyként Konstantinápolyba hozatta, hogy kierőszakolja nála az örmények unióját. A krónikaíró inkább kiszínezni, illetve palástolni akarta a valóságot, s úgy akarta bemutatni ezt az örmény egyház számára megalázó eseményt, hogy az örmény egyházfőnek milyen nagy tekintélye volt még a „hitetlen” rómaiak (görögök) között is. Ezzel szemben nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a nagy egyházszakadás előestéjén maga az ekkor Rómával konfrontációba keveredő pátriárka, I. (Szent) Mikhaél Kérularios (1043–1058) egyfajta erődemonstrációként fitogtatta és használta fel I. Péter kényszerű fogságát,⁵³ mivel a pátriárka azt kívánta bizonyítani a római pápa követei előtt, hogy ő az egész keresztény Kelet teljhatalmú spirituális vezetője.

X. Konstantinos Dukas, annak ellenére, hogy megbukott azon kísérlete, hogy a birodalomban élő összes örményt görög rítus szerint megkereszteltesse, 1066-ban nagy nehezen mégis ki

⁴⁸ Garsoian (1998), 77.

⁴⁹ Uḡhayec'i (1869), 4.

⁵⁰ Grousset (1947), 578.; Cheynet (1990), 379.; Garsoian (1998), 79.

⁵¹ Vardan (1862), 190.; Lastiverc'i (1963), 28–29.

⁵² Uḡhayec'i (1869), 125.; Ganjakec'i (1961), 89–94, 108.; Lastiverc'i (1963), 72–73.

⁵³ Ganjakec'i (1961), 149.

tudott csikarni az örmény egyház képviselőinél egy rövid ideig tartó egyházi uniót,⁵⁴ melyet egy év múlva az örmény egyház viszont visszavont. Ugyanakkor a császárnak sikerült magát a fogolyként Konstantinápolyba hurcolt utolsó örmény királyt, II. Gagikot (1041–1045, meghalt: 1077-ben) rávennie, hogy térjen át elhurcolt családjával és a vele lévő főnemesekkel együtt a görög hitre. A császár az áttérésért Anatóliában adományozott birtokokat a trónfosztott királynak.⁵⁵ Az örmény egyház, s főleg annak alsóbb klérusa azonban egyszerűen hazaárlásként aposztrofálta a volt király áttérését.⁵⁶

Az olyan örmény történetírók, mint Matt'ēos Uṙhayec'i és Vardan Arewelc'i IV. Rhomanos Diogenés császár ellen történt kirohanásai ellenben nem találhatók meg egy másik, s a bizánciakkal korántsem elfogult örmény történetíró Aristakēs Lastiverc'i munkájában. Ő azt írta, hogy IV. Rhomanos Diogenés császárnak mennyire megváltozott az örményekről kialakult képe az 1071-es manazkerti csatavesztést követően, ugyanis a csatában az örmény csapatok mindvégig kitartottak a császár mellett. Sőt az uralkodó szájába adta, hogy az áruló, s az örményekkel mindvégig vallási alapon ellenségesen viselkedő görög csapatok mennyire cserbenhagyták őt a csata kellős közepén.⁵⁷ I. Alexios Komnénos császár által az örmények irányában erőltetett ortodoxia nem volt sikeres, s ezért nem véletlen, hogy uralkodása idején az örmények templomát Konstantinápolyban fel is gyújtották, sőt 1094-ben az örmény katonai egységeket kivonták a birodalom keleti témáiból, és leszerelték őket, majd azt követően kiátkozás terhe mellett kényszerítették őket a görög rítus felvételére.⁵⁸

A birodalom békésebb periódusaiban a császárok politikája az örmények irányában jóindulatú volt, s ebben a szövetségkeresés politikája mellett a konfesszionális kérdések kisebb hangsúlyt kaptak. Erre hozható fel példaként az örmény származású I. Ióannés Tzimiskés császárnak (969–976) III. Ašot (953–977) örmény királyhoz címzett levele, amelyben az uralkodót fiának és igaz keresztény barátjának szólította, miután 975-ben sikeres katonai hadjáratot folytatott a kaukázusi muszlim emirátusok ellen.⁵⁹ Matt'ēos Uṙhayec'i krónikájában fordult elő az a kétes értékűnek mondható értesülés, hogy az örmény származású Makedón dinasztíához tartozó Theodóra (1055–1056) császárnő házasságra kívánt lépni a trónfosztott II. Gagik királlyal. Az idős császárnő a krónika elmondása szerint a volt örmény királyt társuralkodójává akarta tenni, s eme komoly házassági szándéka kézzel fogható jeleként kiengedte az 1045–1050 óta bebörtönzött örmény főnemeseket, illetve enyhítette az örményekre kivetett adókat. Ennek okán Matt'ēos Uṙhayec'i, Aristakēs Lastiverci és Vardan Arewelc'i csak dicshimnuszokat zengtek műveikben, s igaz, szentéletű és keresztény nőként mutatták be az utókornak a császárnőt.⁶⁰ A kilikiai örmény állammal és egyházzal való tárgyalásokat maga I. Manuél Komnénos császár személyesen támogatta. Ezek a tárgyalások azért nem jártak komoly eredménnyel, mert közvetlenül az unió létrejötte után, 1180-ban a császár elhalálozott.⁶¹

Az örmények II. Basileos Bulgaroktonos (960–963, 976–1026) császárról is jó szívvel emlékeztek meg, mert ő volt az, aki gátat szabott a már említett anonim sebasteiai görög metropolita örmények elleni vallási kirohanásainak. A császár ezen felül engedélyezte a birodalom tartományaiban, hogy az örmények szabadon és saját liturgikus nyelvükön gyakorolhassák

⁵⁴ Uṙhayec'i (1869), 134.; Garsoian (1998), 81.

⁵⁵ Mahé (1993), 529–530.

⁵⁶ Uṙhayec'i (1869), 151.; Berberean, H. „Hayoc' kat'olikosakan at'oṙin barjumē 11rd darerum erkrord kēsın. (Az örmény egyházfői szék eltörlése a 11. század második felében).” In: *Handēs Amsorea* 82 (1967), 338.; Mahé (1993), 530.; Garsoian (1998), 82.

⁵⁷ Uṙhayec'i (1869), 135–136.; Lastiverc'i (1963), 126.

⁵⁸ Lastiverc'i (1963), 129.

⁵⁹ Uṙhayec'i (1869), 16–17.

⁶⁰ Vardan (1862), 105–106.; Uṙhayec'i (1869), 162.; Lastiverc'i (1963), 88, 94.; Dédéyan (1975) 105.

⁶¹ Garsoian (1998), 83.

keresztény hitüket,⁶² továbbá megtiltotta a görög egyháznak, hogy viszályt keltsen a görögök és az örmények között.⁶³ Ezen túlmenően II. Basileios Bulgaroktonos császár gesztust tett az örmény egyháznak is, mivel Krisztus keresztjének egy darabját adományozta az aparank'i Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) kolostornak.⁶⁴ Sőt az örmények arról is megemlékeztek, hogy az eredendően örmény származású II. Basileios Bulgaroktonos császár titokban át- vagy visszatért az örmény kereszténységre, sőt halála előtt végrendeletében erre kérte fivérét, a későbbi VIII. Konstantinos császárt (1025–1028) is.⁶⁵ Természetesen ezek túlzások, s II. Basileios Bulgaroktonos az örmények szemében egyfajta idealizált, jóságos uralkodóként jelent meg, aki a birodalom belső békéjének érdekében a keleti tartományokban megálljt parancsolt az örményellenes vallási atrocitásoknak.⁶⁶ A krónikákban túlbujánzó, a császárról szóló túlzó jelzők és szófordulatok ellenére az örmény utókor számára igen pozitív kép rögzült, aki az örmények védelmezőjeként képes volt féken tartani az ortodox egyházat.⁶⁷

A birodalom örmény politikájában egyfajta kettősség vagy kettős mérce is működött. Különbséget kellett tenni a birodalmi egyházpolitika toleráns és uniformizáló szándéka között. Egyrészt bizonyos keretek között szemet hunyt a birodalom más, nem ortodox, görög rítusú keresztény közösségeinek léte fölött mindaddig, amíg számarányukban tekintve nem jelentettek veszélyt a birodalom belső békéjére. Amint viszont a számarány (akár a szírek, akár az örmények esetében) hirtelen megváltozott, az ezekkel a csoportokkal szemben követett valláspolitikai is átalakult. A birodalmi vezetés az egyházzal karöltve az örmény közösség dogmatikai alapon történő integrálására törekedett, azaz igyekezett őket áttéríteni a khalkédónita ortodoxiára, s ezt klérusuk elüldözésével igyekezett előmozdítani.⁶⁸ Jóllehet igen sok kivétel is akadt. 992-ben a birodalom keleti tartományaiban élő örmény püspököknek a bizánci hatóságok engedélyezték, hogy átutazzanak Örményországba a katolikus-választó nemzeti zsinatra, ahol épp majd a 10–11. század legvehemensebb anti-khalkédónita örmény egyházfőjét választják meg I. Sargis (*Sargis Sewanc'i*) (992–1016) személyében.⁶⁹

Az örmények ugyanakkor konfesszionális alapon egy másik ortodox khalkédónita közösséggel is akarva-akaratlanul konfrontációba keveredtek. Ezek pedig a grúzok voltak, akikkel mindig is feszült volt a viszonyuk, s ráadásul, mint ahogyan azt már említettük, a grúzok egyházi emlékezetében mély és negatív nyomokat hagyott, amikor is a 7–9. században az örmény egyház joghatóságot gyakorolt felettük. A történetíró Asohik beszámolt arról, hogy az örmények több sérelmet szenvedtek el a grúzoktól, mint a görögöktől (ahogy ő nevezi őket, a rómaiaktól). Konkrét bizonyítékokat ugyan nem szolgáltatott, azonban megemlítette, hogy a grúz területekre menekült örményeket tömegesen és erőszakkal kényszerítették hitük elhagyására, s a grúz ortodoxia felvételére.⁷⁰ A grúzok sokkal inkább ragaszkodtak a khalkédónizmus elfogadásához, s csakis ennek fejében engedték meg az örményeknek, hogy a 11–12. században

⁶² Vardan (1862), 191–192.; Uřhayec'i (1869), 37–39.; Lastiverc'i (1963), 88.; Patkanean, K., ed. *T'ovma Acruni: Patmut'iwn tann Arcrunec'* (T'ovma Arcruni: Az Arcrunida-ház története). (Sankt-Petersburg, 1887), 111–113, 120.; Thomson, R. W., ed and tr. *History of the House of Artsrunik'* (Detroit, 1985), 370.

⁶³ Vardan (1862), 193–195.; Uřhayec'i (1869), 43–45.; Asohik (1885), 163.; Lastiverc'i (1963), 82–83.; Vardanyan, V. *Vasporakani Arcrunvoy t'agaworut'yun (908–1021)* (A vasporakani Arcrunida királyság.) (Erewan, 1969), 218–222.; Dédéyan (1975), 103–105.

⁶⁴ Mahé (1993), 523, 525–526.

⁶⁵ Az 1869-es jeruzsálemi Matt'ēos Uřhayec'i kiadásban nincs említés II. Basileios Bulgaroktonos császár állítólagos áttéréséről, viszont az 1898-as örményországi kiadás megemlíti ezt aktust, amely a Fekete-hegység örmény kolostorában történt meg: *Patmut'iwn Matt'ēosi Uřhayec'woy.* (Matt'ēos Uřhayec'i története). (Valaršapat, 1898), 50.; Ezt vette alapul az 1993-as Dosturian-féle angol fordítás is: Dosturian, A, ed. and tr. *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa.* (Lanham–New York–London, 1993), 46.; Cheynet (1990), 336.; Garsoian (1998), 83.

⁶⁶ Uřhayec'i (1869), 26, 113–114; Mahé (1993), 528.

⁶⁷ Uřhayec'i (1869), 117; Garsoian (1998), 84.

⁶⁸ Vardan (1862), 195.; Uřhayec'i (1869), 96.; Cheynet (1990), 386.; Garsoian (1998), 85.

⁶⁹ Asohik (1885), 144.; Ganjakec'i (1961), 88–89.

⁷⁰ Asohik (1885), 27–28, 29–31, 87–92.

letelepülhessenek a Grúz Királyság területén. A bizánci hatóságok ennél azért valamelyest rugalmasabban kezelték az örmények problémáját, bár a görögök is igyekeztek őket az ortodoxia felé terelni, mivel alapjában véve nem bíztak meg azokban az örményekben, akik macskul ragaszkodtak hitükhöz. A teljes örménységen belül az utóbbi csoport képezte a többséget. Ki kell mondani, hogy akár a grúz, akár a görög (római) területen élő örmény csoportok számára az integráció egyik legfontosabb kérdése volt a khalkédónita ortodoxiához való kapcsolatuk. A khalkédónita ortodoxia elfogadása ugyan *in concreto* nem volt előfeltétel, de mégis az esetleges áttéréssel az örmények jogi helyzete gyökeresen megváltozhatott, mégpedig kedvező irányban. Az ortodox hitre való áttéréssel megnyílhattak az örmények előtt a birodalomban a magasabb társadalmi csoportokba való be-, ill. feljutás kapui. Így nagyobb eséllyel viselhettek tisztviselői, katonai vagy akár egyházi hivatalt is. Az örmények számára a khalkédónizmus elfogadása vagy elutasítása határozta meg a birodalom szemében, hogy az örmények mennyire formálhatók. Voltak ugyan békésebb, s főként egy-egy császár személyéhez köthető rövid periódusok, de meg kell állapítani, hogy a birodalom általában véve – érthető módon – nagyon komolyan vette a konfesszionális kérdéseket, így a khalkédónita ortodoxiát is.

A birodalom tévesen monofizita eretneknek tartotta az örmény egyházat, nem vette tudomásul, hogy az utóbbi hivatalos zsinatain egyszer sem tette le a garast a monofizitizmus mellett. Sőt a nemzeti zsinatokon a monofizita tanítás vezetőit ki is átkozta, bár az is igaz, hogy magát Khalkédónt, s annak vezető teológusait is kifogásolta, de hivatalosan nem ítélte el, s nem tört pálcát a diofizitizmus felett sem, annak dacára, hogy kritizálta. Ezért volt az örmények számára érthetetlen, hogy miért akarták rájuk erőltetni a görög ortodoxiát, hisz magukat mindig is az igazhitű, egyetemes keresztény egyház szerves részének tartották. A komoly probléma itt valószínűleg a nyelvi különbségekből adódott, hiszen az örmény, mint liturgikus nyelv, az 5. század eleje óta meghatározó volt az örmények számára, s mint a bibliafordítás nyelve többet jelentett pusztán mint egyfajta szimpla nyelvet. A korabeli örmény közgondolkodásban a nyelv, a hagyomány, a hit, és az egyház egy és ugyanazt jelentette, s ezért okozott akár a grúzokkal, akár a görögökkel problémát a khalkédónita ortodoxiára való áttérés, mert akkor elhagyták volna vallásukat, ami azt is jelentette, hogy az átérésekkel elhagyták volna hitüket, így gyökereiket is. A többség pedig igyekezett kitartani hite mellett, ami komoly feszültségeket okozott a birodalom világi és egyházi vezetése között. Ennek okán az örmények a birodalom sajátos *ex lex* állapotban lévő etnikuma volt. Igaz, a birodalmi-grúz-örmény hármasságban nagyszámú örmény csoportok tértek át az ortodoxiára, ugyanakkor ők igyekeztek örmény gyökereiket is fenntartani, viszont áttérésüket az örmény egyház nem nézte jó szemmel, s úgy igyekezett őket aposztrofálni, mint akik görögökké vagy ibéreké (azaz grúzokká) váltak, s elhagyták saját nemzetüket és hitüket. A grúzok és a görögök viszont nem nézték jó szemmel ortodox hitük ellenére, hogy ezek az áttért csoportok ragaszkodnak örmény gyökereikhez, mivel az előbbiektől tartottak, hogy a grúzok idővel visszatérnek őseik „hibás” hitére. Többségük néhány évszázad leforgása alatt nyelvileg teljesen feloldódott az őket körülvevő görög és grúz tengerben. A Bizánci Birodalom területén élő örmények többsége azonban mind kulturálisan, mind nyelvileg, s mind konfesszionálisan is inkább elszigetelődött a görögségtől, mivel idegen elemként kezelték őket. Ez az elszigetelődés viszont nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nyelvileg fennmaradjanak, amelyben az örmény apostoli egyház oroszlánszerepet vállalt.

Irodalom

- Abgaryan, G., ed. *Patmut' iwn Sēbeosi* (Sebēos püspök története). (Erewan, 1979).
- Adontz, N. *Études arméno-byzantines*. (Lisbon, 1965).
- Adontz, N. *Armenia in the Justinian Period*. (Lisbon–London, 1910).
- Akinean, N. „T'ut' P'otay Patriak'i aṙ Zak'aria Kat'olikos Hayoc' (Phótios pátriárka levele I. Zakariás örmény katolikoszhoz).” In: *Handēs Amsorea* 1–3 (1968), 65–100.
- Akinean, N. „T'ut' P'otay Patriak'i aṙ Zak'aria Kat'olikos Hayoc' (Phótios pátriárka levele I. Zakariás örmény katolikoszhoz).” In: *Handēs Amsorea* 4–6 (1968), 129–156.
- Akinean, N. „P'ot Patriark'i t'lt'akc'ut' iwnē Hayoc' het. (Phótios pátriárka örményekkel való levelezése).” In: *Bazmavēp* 146 (1988), 7–41.
- Aṙak'elyan, V., ed. *Movsēs Kaṙankatwac'i: Patmut' iwn Atwanic' ašxarhi* (Movses Kaṙankatwac'i: A kaukázusi Albánia története). (Erewan, 1983).
- Arpee, A. *History of the Armenian Christianity*. (New York, 1946).
- Arutjunova–Fidanjan, V. *Armjane Xalkedonity na vostočnyx granicax vizantiskoī imperii*. (Erevan, 1980).
- Arutjunova–Fidanjan, V. „Sur la problēme des provinces byzantines orientales.” In: *Revue des études arméniennes* 14 (1980), 152–169.
- Arutjunova–Fidanjan, V. „L'image de L'Empire Byzantine dans l'historiographie arménienne médiévale (Xe–XIe siècle).” In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. (Paris, 1996), 7–17.
- Berberean, H. „Hayoc' kat'olikosakan at'oṙin barjumē 11rd darerun erkrord kēs in (Az örmény katolikoszi szék megüresedése a 11. század második felében).” In: *Handēs Amsorea* 82 (1967), 335–342.
- Boisson–Chénorhokian, P. „La liste des patriaches Arméniens par Catholikos Draxanakertac'i (Xe siècle).” In: *Revue des études arméniennes* 22 (1990–1991), 185–205.
- Bozoyan, A., A., ed. *Hay–byuzandakan ekelec'akan banakc'utyunneri vaveragrērē (1165–1178 t't')* (Örmény–bizánci egyházi tárgyalások iratai). (Erewan, 1995).
- Cappeletti, J. ed. et tr. *Sancti Nersesi Clajensis Armeniorum Catholici Opera*. (Venetiis, 1833).
- Charanis, P. *The Armenians in the Byzantine Empire*. (Lisbon, 1963).
- Cheyne, J.–C. *Pouvoir et contestations à Byzance*. (Paris, 1990).
- Darrouzès, J. „Deux lettres inédit de Photius aux Arméniens.” In: *Revue des études byzantines* 29 (1971), 137–181.
- Darrouzès, J. „Trois documents de la controverse Gréco–Arménienne.” In: *Revue des études byzantines* 48 (1990), 89–103.
- Darrouzès, J. „Les Arméniens de L'Empire en Orient de Constantine X à Alexis Comnène.” In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. (Paris, 1996), 67–78.
- Dédéyan, G. „L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle.” In: *Byzantion* 45 (1975), 65–99.
- Dédéyan, G. „Mleh Le Grand stratège du Lykandos.” In: *Revue des études arméniennes* 15 (1981), 72–102.
- Dédéyan, G. „Les Arméniens soldats de Byzance.” In: *Bazmavēp* (145) 1985, 162–193.
- Dosturian, A. ed. and tr. *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*. (Lanham–New York–London, 1993).
- Ēmin, H. , ed. *Yovhannu kat'olikos Draxanakertac'woy Patmut' iwn Hayoc'* (Yovhannēs Draxanakertac'i katolikosz. Örményország története). (Tiflis, 1912).
- Garitte, G., ed. *La Narratio de rebus Armeniae*. (Louvain, 1952).
- Garsoian, N. „Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrième siècle.” In: *Revue des études arméniennes* 4 (1976), 297–320.

- Garsoian, N. „Secular Jurisdiction over the Armenian Church (Fourth–Seventh Centuries).” In: *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday*. Eds. Mango, E – Prtisak, O. (Cambridge, 1983), 221–285.
- Garsoian, N. „Quelques précisions préliminaire sur la schisme entre les églises byzantines et arméniennes.” In: *L’Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. (Paris, 1996), 98–112.
- Garsoian, N. „The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire.” In: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Eds: Ahrweiler, H.–Laiou, A. E. (Dumbarton Oaks, 1998), 53–124.
- Girk’ t’ht’oc’*. (Levelek könyve). (Tiflis, 1901).
- Greenwood, T. W. „Sassanian Echoes and Apocalyptic Expectations: A Re-Evaluation of the History Attributed to Sebeos.” In: *Le Muséon* 1–2 (2002), 323–397.
- Grousset, R. *Histoire de L’Arménie des origines à 1071*. (Paris, 1947).
- Hawak’ munk’ patmut’ ean Vardanay Vardapeti* (Vardan Arewelc’i Vardapet történeti munkájának gyűjteménye). (Venetik, 1862).
- Kaplan, M. *Les hommes et la terre à Byzance de VIIe au IXe siècle*. (Paris, 1992).
- Keshishian, A. „The Problem of Church Unity in Twelfth Century. The Correspondence of Nerses Shnorhali with Manuel Comnenus (1165–1173).” In: *Hask*. (Ant’ ilias, 1980), 91–106.
- Kogean, S. *Hayoc’ ekelec’ in patimut’ wn minc’ ew p’ lorentean žotově* (Az örmény egyház története a firenzei zsinatig). (Beyrut’, 1961).
- Konstaneanc’, K. ed. *Grigor Magistrosi t’ht’ erë* (Grigor Magistros levelei). (Alexandropol, 1910).
- Malxaseanc’, S., ed. *Step’ anos Tarōnac’ i Asołkan Patmut’ iwn tiezerkan* (Step’ anos Asołik Tarōnec’ i egyetemes története). (Sankt–Petersburg, 1885).
- Mahé, J–P. „L’Église arménienne de 611 à 1066.” In: *Histoire du christianisme*. Ed. Dagron, G. Vol. 4 (Paris, 1993), 461–575.
- Maksoudian, K., ed. and tr. *Yovhannēs Drasxanakertac’ i: History of Armenia*. (Atlanta, 1987).
- Mesrop Vardapet. *Patmut’ iwn Hayoc’ Ekelec’ ii* (Az örmény egyház története). (Peyrut’, 1957).
- Moravcsik, Gy. – Jenkins, R. J. eds. *Constantinus Porphyrogenitus: De administrando Imperio*. (Budapest–London, 1949). Vol 1.
- Patkanean, K., ed. *T’ ovma Arcruni Patmut’ iwn tann Arcroneac’* (T’ ovma Arcruni: Az Arcrunida–ház története). (Sankt–Petersburg, 1887).
- Patmut’ iwn Matt’ ēosi Uḡhayec’ woy* (Matt’ ēos Uḡhayec’ i története). (Yerusafēm, 1869).
- Patmut’ iwn Matt’ ēosi Uḡhayec’ woy* (Matt’ ēos Uḡhayec’ i története). (Vałaršapat, 1898).
- Melik’–Ōhanjanyan, K., A., ed. *Kirakos Ganjakec’ i: Patmut’ iwn Hayoc’* (Kirakos Ganjakec’ i: Örményország története). (Erewan, 1961).
- Ōrmanean, M. *Hayoc ekelec’ in* (Az örmény egyház). (Erewan, 1993). (Reprint).
- Sarkissian, K. *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. (London, 1965).
- Sanspeur, C. „Une nouvelle liste de catholikos dans le manuscrit arméniens 121 de Paris.” In: *Handēs Amosrea* 4–6 (1973), 185–203.
- T’ amrazyan, H., H., ed. *Anania Narekac’ i: Keankë ew Matenagrut’ iwnë* (Anania Narekac’ i: Élet és Irodalom). (Erewan, 1986).
- Tekeyan, P. *Controverses christologiques en Arméno–Cilicie*. (Rome–Paris, 1939).
- Ter–Lewondyan, A. „Observation sur la situation politique et économique de L’ Arménie aux VIIe–IXe siècle.” In: *Revue des études arméniennes* 18 (1984), 197–213.
- Tēr–Mik’ aēlean, A., ed. *Samuēl k’ ahanayi Anec’ woy hawak’ munk’ i groc’ patmagrac’* (Samuēl Anec’ i pap: történeti feljegyzések gyűjteménye). (Vałaršapat, 1893).
- Thomson, R. W., ed and tr. *History of the House of Artsrunik’*. (Detroit. 1985).

- Vardanyan, V. Vaspurakan Arcrunvo t'agaworut'yun 908–1021 (A vaspurakani Arcrunida királyság). (Erewan, 1969).
- Vryonis, S. „Byzantine Images of the Armenians.” In: *The Armenian Image in History and Literature*. Hovhannisian, R., ed. (Malibu, 1981), 64–81.
- Zekiyán, L. B. „La rupture des Églises géorgiennes et arméniennes au debut de VIIe siècle.” In: *Revue des études arméniennes* 16 (1982), 155–174.
- Yuzbašyan, K., ed. *Patmut'iwn Aristakisi Lastiverc'i* (Aristakēs Lastiverci története). (Erewan, 1963).